

Michał Choptiany, Piotr Wilczek

(Uniwersytet Warszawski)

Wprowadzenie

1.



W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu przechowywany jest obecnie tyleż interesujący, co zagadkowy diariusz znajdujący się w drukowanym kalendarzu na rok 1631¹.

Notatki go tworzące, prowadzone w języku łacińskim i niemieckim na czystych kartach towarzyszących poszczególnym miesiącom, zapisane drobnym, miejscami bardzo trudnym do odczytania pismem za pomocą czarnego i czerwonego atramentu, pozostają na razie źródłem anonimowym – autor tych zapisków nie pozostawił żadnych eksplicytnych wskazówek, które pozwalałyby jednoznacznie ustalić jego tożsamość². Jednocześnie, nawet jako pozbawione autor-

¹ J. Ganivet, *New und Alter Almanach und SchreibKalender auff das Jahr nach der Gnadenreichen Geburt unsers Heren und Erlösers Jesu Christi*, MDCXXXI, Georg Baumann: Breslaw [1630]; idem, *Prognosticon Astrologic[um]. Divinatorium auff das Jahr Christi 1631*, Georg Baumann: Breslaw [1630], Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. Pol.7.II.6307 adl. 1–2 (druki wydane razem, zapiski znajdują się tylko w adl. 1).

² Poza poniższymi uwagami diariusz ten będzie przedmiotem odrębnego studium; zob. M. Choptiany, *Nieznany wcześniej anonimowy śląski diariusz z roku 1631 ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, w przygotowaniu.

skiej sygnatury, notatki te stanowią interesujące źródło do dziejów relacji pomiędzy zgromadzonymi w Rakowie zwolennikami Fausta Socyna a intelektualistami rozproszonymi po mapie bliższej i dalszej Europy oraz procesu ustalania znaczeń, transmisji wiedzy i informacji i negocjacji wartości. Jak się okazuje, autor tych zapisków, niewątpliwie należący do elity intelektualnej ówczesnego Śląska, nie tylko był żywo zainteresowany sprawami takimi jak działalność wrocławskiego Gimnazjum św. Marii Magdaleny i pozostawał w kontakcie z mieszkańcami m.in. Legnicy i Bolesławca, ale także w trakcie tych dwunastu miesięcy prowadził wymianę korespondencji z trzema czołowymi postaciami rakowskiej elity intelektualnej – Janem Crellem, Joachimem Stegmanem starszym i Krzysztofem Lubienieckim młodszym³. Nie znamy na razie odpowiedzi na pytanie, czego te listy mogły dotyczyć – czy w ogóle były poświęcone jakimś istotnym sprawom wyznaniowym, a jeśli tak, to czy stanowiły na przykład świadectwo współpracy między Rakowem a kryptosocyniańskimi środowiskami działającymi na Śląsku i w innych częściach cesarstwa niemieckiego, czy też dokumentują proces negocjacji wartości i idei pomiędzy socynianami a śląskimi luteranami⁴. Niezależnie od tego, czy kwestia ta zostanie kiedykolwiek rozstrzygnięta, listy słane ze Śląska za pośrednictwem żydowskich kupców i zaświadczający o nich diariusz stanowią jeden z elementów bogatej i daleko większej intelektualnej, rozpisanej w czasie i przestrzeni, mozaiki, jaką był antytrynitaryzm.

W diariuszu śląskiego uczonego niczym w kapsule zamykają się bowiem kwestie, które mają kluczowe znaczenie dla problematyki

³ Por. ibidem, k. A_{ii}r, przy 25 stycznia 1631: „Racoviam scripsi ad Joac. Stegman., Pastorem”, k. A_{viii}r, przy 23 czerwca: „Scripsi ad Crellium” oraz przy 25 czerwca: „ad Stegmannu[m] p[er]scripsi, et Christoph[orum] Lubienecki”; k. B_{ii}r przy 18 września: „Racovia Crellianos litteris adfere Judaeos Szydlowicensis” i przy 22 września: „Judaeum Racoviense cu[m] litteris Crellianis expedio”; k. B_vr przy 26 listopada: „Racovia litt. accipio Crellian”.

⁴ Zob. m.in. S. Wollgast, *Morphologie schlesischer Religiosität in der Frühen Neuzeit*, w: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, t. 1, Max Niemeyer: Tübingen 2005, s. 113–190; M. Schmeisser, K. Birnstiel, *Gelehrtenkultur und Antitrinitarische Häresie an der Nürnberger Akademie zu Altdorf*, „Daphnis” 2010, t. 39, nr 1–2, s. 221–285.

szeroko rozumianego antytrynitaryzmu jako zjawiska specyficznego dla kultury umysłowej Pierwszej Rzeczypospolitej drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII stulecia, a zarazem fenomenu, który jako element ówczesnej *res publica litteraria*, z jej podziałami i alian-
sami, dyskusjami prowadzonymi w formie pamfletów i uczonych rozpraw oraz dialogami rozpisanymi na setki tysięcy listów, oddzia-
ływał na cały kontynent i przez długie dziesięciolecia kształtował idee z zakresu teologii, filozofii, myśli politycznej, filologii, a nawet, w niektórych przypadkach, nauk ścisłych. Do katalogu tych czynni-
ków zaliczyć należy specyfikę antytrynitaryzmu jako formacji inte-
lektualnej, która przeszła w ciągu kilkudziesięciu lat szybką ewolu-
cję, dokonującą się zarówno w toku wewnętrznej dyskusji pomiędzy członkami wspólnoty braci polskich, jak i w trakcie licznych publicz-
nych i drukowanych polemik z przedstawicielami innych wyznań, a ostatecznie zaowocowała szeregiem wybitnych postaci, aktywnych nie tylko na polu teologii, ale także w innych obszarach wiedzy. Kolejnym czynnikiem jest rozkład geograficzny środowisk anty-
trynitarских – choć o Rakowie w dalszym ciągu można mówić za pomocą metafor „stolicy” i „ogniska”⁵, to sieć powiązań i zależności, ujawniających się w różnych okresach ze zróżnicowaną intensywno-
ścią i o odmiennym charakterze jest dalece szersza i skomplikowana i obejmuje nie tylko wspólnoty rozproszone na terytorium Rze-
czypospolitej oraz jednostki działające na wygnaniu po roku 1658, przede wszystkim w Niderlandach, ale także tak ważne ośrodki jak siedmiogrodzki Koloszwart, bawarski Altdorf i szereg innych. Kolej-
nym czynnikiem wreszcie jest fakt, że proces kształtowania się dok-
tryny antytrynitarской dokonywał się – czasem w dialogu, czasem w otwartym konflikcie – z innymi wyznaniem chrześcijańskimi, a także innymi religiami, które nawet w ramach poszczególnych regionów dużych organizmów państwowych mogły się między sobą

⁵ Por. J. Tazbir, *Zagłada ariańskiej „stolicy”, „Odrodzenie i Reforma-
cja w Polsce”* 1961, t. 6, s. 113–138; *Raków ognisko arianizmu*, red. S. Cynarski,
PWN: Kraków 1968; zob. również P. Wilczek, *Raków – the Capital of Socinianism:
A Unique Case of European Religious Topography in the Age of the Reformation*,
w: idem, *Polonia Reformata: Essays on the Polish Reformation(s)*, Vandenhoeck
& Ruprecht: Göttingen 2016, s. 55–60.

różnić – luteranizmu uczonych Ślązaków z siedemnastowiecznego Breslau nie podobna całkowicie utożsamić z luteranizmem uczonych dyskutujących idee antytrynitarskie w Gdańsku.

2.

W wydanej przed kilku laty monumentalnej monografii polskiego socynianizmu Zbigniew Ogonowski zauważył, że na ostatnie kilkanaście lat przypada zauważalny wzrost zainteresowania socynianizmem wśród badaczy epoki nowożytnej⁶. Istotnie, zarówno przykłady przywołane przez autora *Nonkonformistów religijnych XVI i XVII wieku*, odsyłające czytelnika do tomów wydanych w związku z czterechsetleciem śmierci Fausta Socyna, jak i szereg innych publikacji wydanych w ciągu ostatnich lat, zdają się potwierdzać tę tezę. Socynianizm, rozumiany zarówno wąsko, w odniesieniu do środowiska skupionego w Rakowie i innych ośrodkach na terenie Rzeczypospolitej polsko-litewskiej, jak i szeroko, jako obejmujący również odmiany i mutacje tego stanowiska po jego przyswojeniu przez myślicieli i działaczy religijnych Europy Zachodniej, wydaje się być stałym elementem ukazujących się obecnie publikacji poświęconych historii religii i kultury umysłowej wczesnonowożytnej Europy. Wystarczy wspomnieć – spośród wydanych w ostatnich latach prac – chociażby książkę Sary Mortimer poświęconą wpływowi socynianizmu na dyskurs polityczny i teologiczny okresu „chwalebnej rewolucji” oraz szereg prac wydobywających różne formy recepcji myśli sienieńskiego herezjarchy na Wyspach Brytyjskich⁷, co najmniej kilka studiów poświęconych zmaganiom Hugona Grotiusa z ideami

⁶ Zob. Z. Ogonowski, *Wprowadzenie do: Socynianizm. Dzieje – poglądy – oddziaływanie*, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN – Towarzystwo Naukowe Warszawskie – Aspra-JR, Warszawa 2014, s. XIX.

⁷ S. Mortimer, *Reason and Religion in the English Revolution: The Challenge of Socinianism*, Cambridge University Press: Cambridge 2010; N. Smith, ‘And if God was one of us’: Paul Best, John Biddle, and anti-Trinitarian heresy in seventeenth-century England, w: *Heresy, Literature, and Politics in Early Modern English Culture*, red. D. Loewenstein, J. Marshall, Cambridge University Press: Cambridge 2006, s. 160–84; N. Seager, *John Bunyan and Socinianism*, „The Journal of Ecclesiastical History” 2014, t. 65, nr 3, s. 580–600.

wypracowanymi na gruncie socyniańskiej teologii⁸, rozprawy poświęcone dynamice relacji między arminianizmem i socynianizmem⁹, próbę sięgnięcia do wczesnego, anabaptystycznego etapu rozwoju doktryny arianńskiej i jej związków z ruchem huterytów¹⁰, stosunek braci polskich do judaizmu¹¹, roli wykształconych w Padwie medyków w procesie rozprzestrzeniania się idei radykalnej reformacji¹², czy wreszcie szeroko zakrojone i od lat kontynuowane przez węgierskich badaczy dociekania związane z dziejami siedmiogrodzkiego unitarianizmu, zjawiska odrębnego od szkoły Socyna, a jednocześnie pozostającego z nią w dynamicznych relacjach¹³. Podejmowane są wreszcie wątki niezwiązane bezpośrednio z zagadnieniami teologicznymi – jak

⁸ H. Nellen, *Minimal Religion, Deism and Socinianism: On Grotius's Motives for Writing De Veritate*, „Grotiana” 2012, t. 33, nr 1, s. 25–57; F. Palladini, *The Image of Christ in Grotius's De Veritate Religionis Christianae: Some Thoughts on Grotius's Socinianism*, ibidem, s. 58–69; J. Champion, ‘Socinianism Truly Stated’: John Toland, Jean Leclerc and the Eighteenth-Century Reception of Grotius's De Veritate, ibidem, s. 119–143; S. Mortimer, *Human and Divine Justice in the Works of Grotius and the Socinians*, w: *The Intellectual Consequences of Religious Heterodoxy, 1600–1750*, red. S. Mortimer, J. Robertson, Brill: Leiden – Boston, 2012, s. 75–94.

⁹ Zob. *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, red. M. Mulsow, J. Rohls, Brill: Leiden – Boston 2005.

¹⁰ M. Luszczyńska, *The Polish Brethren versus the Hutterites: A Sacred Community?*, „Journal of Early Modern Christianity” 2017, t. 4, nr 1, s. 21–46.

¹¹ Zob. eadem, *Inter-faith disputation, Christian Hebraism, or a leadership campaign? The multi-dimensional character of Marcin Czechowicz's anti-Jewish polemics*, w: *Protestant Minorities and Majorities in Early Modern Europe: Confessional Boundaries and Contested Identities*, red. S. J. G. Burton, M. Choptiany, P. Wilczek, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, w druku oraz artykuł w niniejszym tomie.

¹² Zob. R. Suijter, *Radical Reformation and Medicine in the Late Renaissance: The Case of the University of Padua*, „Nuncius” 2016, t. 31, nr 1, s. 11–31 oraz artykuł w niniejszym tomie.

¹³ Z nowszych prac zob. m.in. M. Balázs, *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kiadja a Magyar Unitárius Egyház: Kolozsvár 2016; D. Molnár, *Three letters from the early period of Walenty Radeck's activity in Transylvania*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2015, t. 59, s. 189–202; A. Szabó, *On the relationship between the Antitrinitarians in Poland and in Nürnberg: a letter addressed to Ernst Soner*, ibidem, s. 203–220.

choćby problematyka zainteresowań astronomicznych Stanisława Lubienieckiego – które od dawna wymagały rzetelnych i gruntownych studiów, a wokół których narosło wiele obiegowych opinii wymagających weryfikacji¹⁴. Warto wspomnieć, że badania nad socynianizmem docierają również do obszarów humanistyki cyfrowej, w ramach której sieci kontaktów pomiędzy heterodoksyjnymi teologami i działaczami rozproszonymi w różnych zakątkach kontynentu europejskiego stanowić mogą bardzo interesujący przedmiot do analiz związanych z problematyką poufności i sekretności kanałów korespondencji¹⁵. Nie ma zatem najmniejszych wątpliwości, że najnowszy rozdział wielożywej i wieloaspektowej *Bibliographiae Sociniana* – by nawiązać do tytułu wydanego kilkanaście lat temu holenderskiego opracowania¹⁶ – rozrasta się dynamicznie.

Wszystkie wymienione wyżej – z konieczności jedynie wybrane – kierunki eksploracji prowadzą do analiz niepodejmowanych do tej pory aspektów dobrze już znanych tekstów oraz wydobywania na światło dzienne dotąd nieznanymi lub przeoczonymi przez wcześniejsze pokolenia badaczy źródeł i jedynie z rzadka pojawiają się prace wtórne, powtarzające ustalenia innych. Znajdujemy się zatem w paradoksalnym momencie, w którym z jednej strony nadszedł czas na dojrzałą syntezę, która obejmowałaby całą złożoność ruchu antytrynitarskiego – i taką

¹⁴ Zob. S. Konarska-Zimnicka, *Theatrum cometicum Stanisława Lubienieckiego młodszego jako przykład zainteresowań astronomiczno-astrologicznych arian*, „Res Historica” 2016, t. 42, s. 101–126 (autorka nie wnosi zbyt wiele do dotychczasowego stanu wiedzy); M. Jasiński, *Astronomiczne poglądy Stanisława Lubienieckiego*, praca doktorska, Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, Warszawa 2017 (w przygotowaniu wersja książkowa dla serii „Bibliotheca Heveliana”); J. Hevelius, *Correspondence with Stanisław Lubieniecki*, wyd. M. Jasiński, Turnhout: Brepols, w przygotowaniu.

¹⁵ Por. Ch. van den Heuvel, S. B. Weingart, N. Spelt, H. Nellen, *Circles of Confidence in Correspondence Modeling Confidentiality and Secrecy in Knowledge Exchange Networks of Letters and Drawings in the Early Modern Period*, „Nuncius” 2016, t. 31, nr 1, s. 78–106.

¹⁶ *Bibliographia Sociniana: A Bibliographical Reference Tool for the Study of Dutch Socinianism and Antitrinitarianism*, zest. P. Knijff, S. J. Visser, oprac. P. Visser, Uitgeverij Verloren – Doopsgezinde Historische Kring: Hilversum – Amsterdam 2004.

pracą jest niewątpliwie wspomniany Socynianizm Ogonowskiego, z drugiej jednak strony wydaje się, że w dalszym ciągu istnieje jeszcze wiele nieprzebadanych źródeł lub takich świadectw rozwoju antytrynitaryzmu, wobec których należy zastosować nowe kwestionariusze badawcze lub pogłębić dotychczasowe studia. Odwołam się tutaj do kilku zaledwie przykładów z obszaru sytuującego się na styku historii teologii, historii idei i historii książki obejmującej również badania nad dawnym czytelnictwem. Jak się wydaje, w dalszym ciągu nie doczekały się krytycznego porównawczego studium różne edycje językowe kluczowego dla stabilizacji doktryny socyniańskiej *Katechizmu rakowskiego*, tymczasem konieczna wydaje się – podobnie jak i w wypadku innych szesnastoi siedemnastowiecznych katechizmów – nie tylko edycja krytyczna tego fundamentalnego dla badań nad dziedzictwem braci polskich źródła, ale także szereg studiów taką edycję wspierających, które miałyby udzielać na przykład odpowiedzi na pytania o to, w czyich rękach znalazły się egzemplarze tej „najważniejszej księgi socynian”¹⁷. Stosunkowo niewiele wiadomo również na temat tego, jak współcześni antytrynitar-skim autorom czytelnicy reagowali w trakcie lektury na kontrowersyjne idee teologiczne i w czyich księgozbiorach te polemiczne broszury się znajdowały – poza przypadkowymi, dokonywanymi niejako mimochodem w inwentarzach z epoki i zachowanych księgozbiorach odkryciami wskazane byłoby wznowienie bardziej systematycznych badań w tym zakresie¹⁸. Wydaje się również, że na osobne studium łączące historię

¹⁷ Zob. *Sozinianische Bekenntnisschriften. Der Rakower Katechismus des Valentin Schmalz (1608) und der sogenannte Soner-Katechismus*, wyd. M. Schmeisser, Akademie Verlag: Berlin 2012; P. Wilczek, *Liber Socinianorum primarius: Introductory Remarks on the Racovian Catechism*, w: idem, *Polonia Reformata...*, s. 60–71.

¹⁸ Zagadnienie to sygnalizowała Alodia Kawecka-Gryczowa ewidencjonując zachowane w bibliotekach polskich i europejskich egzemplarze tytułów z dorobku drukarni z Krakowa i Rakowa; por. A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Ossolineum: Wrocław 1974, passim. Niewykluczone, że oznaką powrotu do tego rodzaju badań są studia takie jak opublikowany niedawno artykuł M. Murphy, *James VI and I, the Scottish Jesuit, and the Polish Pasquils*, w: *Publishing Subversive Texts in Elizabethan England and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, red. T. Bela, C. Calma, J. Rzegocka, Brill: Leiden – Boston 2016, s. 28–40.

idei oraz historię książki zasługuje równie ważna dla utrwalania pamięci o wspólnocie antytrynitarzy co *Katechizm rakowski*, licząca dziewięć tomów *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, monumentalna edycja pism Fausta Socyna, Jana Crella, Jonasza Szlichtynga, Jana Ludwika Wolzogeny i Samuela Przypkowskiego¹⁹ – w tym wypadku cenzus zachowanych egzemplarzy również mógłby powiedzieć wiele na temat losów dzieł heterodoksyjnych teologów związanych z Rakowem i dopełnić dosyć dobrze już rozpoznany w oparciu o inne źródła obraz geografii ich recepcji²⁰. Badania tego rodzaju, choć pozornie tylko zorientowane bibliologicznie, mogłyby pozwolić uchwycić jeszcze jeden, a mianowicie materialny aspekt dialogu i sporu wspólnoty antytrynitarzy z innymi wyznaniem i przedstawicielami odmiennych formacji intelektualnych, który stanowił warunek *sine qua non* dalszych przekształceń w ramach kultury umysłowej nowożytnej Europy.

3.

Świadomość tego stanu zawieszenia pomiędzy możliwością syntetycznego ujęcia a koniecznością nieustannego podejmowania nowych badań i rewizji wcześniejszych ustaleń sprawiła, że struktura niniejszego tomu zaczęła być kształtowana w dużej mierze przez figurę

¹⁹ Zob. J. Vercruyse, *Bibliotheca Fratrum Polonorum: Tables et index*, „Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting” 1974, t. 5, s. 379–403; idem, *Bibliotheca Fratrum Polonorum: Histoire et bibliographie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1976, t. 21, s. 197–212; *Bibliographia Sociniana...*, s. 55–67.

²⁰ Np. M. Czapnik sygnalizowała swego czasu, że w zbiorach amerykańskich znajdują się trzy komplety tej pomnikowej edycji socyniańskiej teologii, jednak ani te trzy zestawy, ani żaden inny zachowany w światowych księgozbiorach nie doczekały się studium; por. M. Czapnik, *Rare Polonica in The New York Public Library: Books of the Fifteenth–Eighteenth Centuries: Introduction*, „Slavic & East European Information Resources” 2008, t. 9, nr 4, s. 391–401. Wzorem dla takiego cenzusu mogłyby stać się badania przeprowadzone w odniesieniu do dwóch przełomowych dla XVI-wiecznej nauki dzieł: *De revolutionibus* Kopernika (por. O. Gingerich, *An Annotated Census of Copernicus’ De revolutionibus* [Nuremberg, 1543 and Basel, 1566], Brill: Leiden 1999 oraz *De humani corporis fabrica* Andreasa Vesaliusa (por. S. N. Joffe, *A Census of the edition of 1555 of Andreas Vesalius’ De Humani Corporis Fabrica*, „International Archives of Medicine” 2009, t. 2, nr 26).

synekdoch. Tom, który oddajemy do rąk Czytelników, stanowiący część daleko szerzej zakrojonego przedsięwzięcia, jakim jest projekt *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, i będący zarazem próbą kontynuacji studiów podejmowanych na przestrzeni ostatnich stu lat przez badaczy krajowych i zagranicznych reprezentujących różne dyscypliny i szkoły metodologiczne, nie rezygnuje wprawdzie całkowicie z ambicji, aby przynajmniej w niektórych obszarach zaproponować Czytelnikom ujęcia syntetyczne, jednakowoż przeważająca część zgromadzonych w nim materiałów stanowi próbę spojrzenia na zagadnienia do tej pory mało eksponowane, znajdujące miejsce w przypisach do prac uczonych wcześniejszych generacji lub po prostu spoczywające w archiwach i czekające na swoich odkrywców, i dopiero za pośrednictwem tych studiów przypadków postawienia diagnoz o szerszym charakterze, być może przygotowujących grunt pod kolejną syntezę.

Mając przeto na uwadze trzy hasła wywoławcze umieszczone w tytule tomu (źródła, rozwój, oddziaływanie), postanowiliśmy potraktować je nie tyle jako elementy, wokół których poszczególne studia zostaną zgrupowane, tylko jako nici przewodnie, przebiegające na różne sposoby przez materiały uporządkowane wedle zgoła innego, choć również potrójnego, klucza problemowego, na który złożyły się kategorie doktryny, dialogu i sporu oraz egzegezy i filologii.

W części pierwszej znalazły się teksty naświetlające z czterech punktów widzenia równoległe procesy kształtowania się i recepcji idei, które zadecydowały o swoistości polskiego antytrynitaryzmu. Uwaga Europy była skierowana na środowiska radykalnych reformatorów z Rzeczypospolitej od samego początku, a świadectwem tego jest bogaty korpus źródeł związanych z działalnością Jana Kalwina i teologicznym fermentem, jaki wywołał w kręgach genewskich proces wyłaniania się zboru mniejszego ze wspólnoty kalwińskiej. W tym samym czasie swój ogromny, wielowymiarowy projekt intelektualny, rozpisany na kolejne lata i dzieła realizował Andrzej Frycz Modrzewski. Autor *Sylw* był wyrafinowanym teologiem i filozofem, a w tymże wyrafinowaniu bardzo nieoczywistym, wymagającym bardzo uważnej lektury, dopiero dzięki której możliwe jest uchwycenie procesu wypracowywania przez niego własnego języka pojęciowego w zetknię-

ciu z głosami innych myślicieli, w tym antytrynitarzy. W tym samym okresie, w którym kształtował się ruch antytrynitarzy w Rzeczypospolitej, podobny proces przebiegał na terenie Siedmiogrodu, a jednym ze zjawisk związanych z tym ośrodkiem, które wymagają nowych i pogłębionych odczytań okazuje się nonadorantyzm, który pociągał za sobą konieczność głębokiego przemyślenia nie tylko kluczowych pojęć teologii, ale także wypracowanie nowego sposobu odczytywania Biblii i stosowania jej interpretacji w praktyce. Na północnych rubieżach Rzeczypospolitej, w stolicy Prus Królewskich rozbłysła na kilkanaście lat gwiazda gdańskiego polihistora Bartłomieja Keckermanna, który odświeżył teologię i metafizykę opartą na niezapośredniczonej przez tomizm tradycji arystotelesowskiej, tworząc jakość odrębną w stosunku do teologii scholastycznej, w dalszym ciągu rozwijanej w tym okresie na uczelniach katolickich. Wyrafinowany aparat pojęciowy Keckermanna w zetknięciu z tematyką oscylującą wokół dogmatu o Trójcy Świętej zaowocował zniuansowanymi rozważaniami, które nie tylko sprawiły, że antytrynitarze znaleźli w nim równego sobie i zrównoważonego pod względem temperamentu partnera do dyskusji, ale także przygotowały grunt pod rozwój kolejnych idei składających się na nurt tzw. radykalnej reformacji²¹, m.in. koncepcję Jana Amosa Komeńskiego. Studia tworzące tę część, charakteryzujące się dużą rozbieżnością geograficzną, łączy niewątpliwie jedno, a mianowicie fakt, że pojawienie się antytrynitarnej heterodoksji, niewątpliwie jednego z największych teologicznych skandali tej epoki, wywołało konieczność wzmożonego wysiłku intelektualnego i refleksji nie tylko po stronie twórców tej koncepcji, ale także po stronie przeciwnej.

Heterodoksja pociąga za sobą jednak nie tylko uczony dialog, ale wiąże się także z różnymi strategiami kamuflażu i walki – zwłaszcza w tych sytuacjach, kiedy dialog jest utrudniony lub wręcz niemożliwy. Dwa pierwsze studia z części zatytułowanej *Dialog i spór*, poświęcone

²¹ Klasyczną pracą na temat tego nurtu europejskiej reformacji jest praca G. H. Williamsa *The Radical Reformation*, wyd. 3, Truman State University Press: Kirksville 2000; z nowszych studiów zob. *Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*, red. F. Vollhardt, Akademie Verlag: Berlin 2014; M. Biagioni, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe*, Brill: Leiden – Boston 2017.